

Beschavingsoffensief of verraad van de middenklassen?

H. DE RIDDER-SYMOENS

Honderdentien sneeuwpoppen, plastisch beschreven in een strofisch gedicht van 408 versregels, hebben de literatuurhistoricus Herman Pleij geïnspireerd om een boek te schrijven van 439 bladzijden, wat op zich een krachttoer is. Een nog grotere krachttoer is het om aan de hand van de in de maand januari 1511 in het centrum van Brussel in sneeuw geboetseerde tafereelen een fresco op te hangen van het culturele en literaire leven binnen de verschillende sociale geleidingen van een laatmiddeleeuwse Nederlandse stad. Pleij's beschrijving van dit culturele leven is sterk dynamisch. Niet alleen ontwaart hij verschillende culturele lagen gekoppeld aan de sociale lagen, maar hij meent in dit herfsttij der middeleeuwen ook bewust geïnduceerde verschuivingen binnen dit culturele patroon te ontwaren. Dat hij hierbij afstapt van de tweedeling volkscultuur- elitecultuur is zeker een pluspunt. Pleij meent inderdaad een derde cultuur te ontwaren, een burgercultuur, die ontstaat in de meer ontwikkelde Zuidnederlandse steden in de loop van de veertiende eeuw. De middengroepen krijgen specifieke gedragsstandaarden waardoor ze zich bewust onderscheiden van de lagere groepen zoals handwerkslieden, dienstpersoneel, enz. (Die indeling komt verder nog ter sprake) en van de adel, zij het dat ze de grenzen hier minder scherp wensen te trekken. Tussen 1470 en 1540 tracht de burgerij, namelijk de stedelijke aristocratie en gezeten burgerij, haar cultureel normen- en waardenpatroon op te leggen aan de lagere sociale groepen van de stedelijke samenleving en de stad als een culturele eenheid naar buiten te brengen. Volgens Pleij kan dit beschavingsoffensief afgelezen worden uit de beschrijving van de honderdentien sneeuwpoppen en uit andere eigentijdse literaire en iconografische bronnen.

Cruciaal in deze these is de wijze waarop bepaalde historische begrippen en feitelijke gegevens gehanteerd worden. Mijns inziens vragen zeker twee aspecten een andere benadering en interpretatie. Een meer genuanceerde analyse van de sociale stratificatie in de laat-middeleeuwse stad Brussel en van het culturele niveau van die verschillende lagen toont aan dat de nieuwe feestcultuur niet zozeer het resultaat is van een opleggen door hogere elites, maar dat die endogeen ontstaan is, in het bijzonder door een combinatie van welvaart en onderwijs.

In de hiernavolgende discussie zal ik me dan ook beperken tot een beschrijving van die sociale stratificatie en van de onderwijssituatie in het laatmiddeleeuwse Brabant en Brussel en tot de consequenties die dit heeft voor de these van het beschavingsoffensief.

1 Brusselse bevolkingslagen omstreeks 1500

Pleij deelt de Brusselse bevolking in in twee delen, elite en volk, en in drie groepen (37-44), de gezeten burgerij, het gemeen of de *gemeynen* en de zwervenden. Onder gezeten burgerij moet worden verstaan: de adel die in de stad leeft en die niet steeds goed te onderscheiden is van het stedelijk patriciaat of de zeven geslachten. Het patriciaat domineert het stadsbestuur, is actief in de centrale en provinciale ambtenarij en streeft naar de verwerving van de adelendom. Tot de gezeten burgers horen ook de groep van wat Pleij noemt de broodschrijvers, kanselarij- en griffieambtenaren, klerken, kopiisten, advocaten, notarissen en schoolmeesters; onder hen bevinden zich veel geestelijken. Tot dezelfde groep kan men de meesters rekenen en anderen die bestuursfuncties in gilden en ambachten (geconcentreerd in naties) hebben. Ook de in Brussel levende geestelijkheid moet bij deze groep geteld worden. Samen vormt de gezeten burgerij de elite binnen een stad. Het volk is vertegenwoordigd door het gemeen, bestaande uit handwerkslieden, dagloners, textielarbeiders, venters en dienstpersoneel, en uit de moeilijk te vatten groep van de zwervenden. Op bladzijde 349 wordt een ander type indeling aangevoerd:

de half-ontwikkelde burgerij als pendant van de geletterde humanistische burgerij. Hier zijn geen professionele maar intellectuele en educatieve criteria gehanteerd. Hoe beide tweedelingen zich tot elkaar verhouden wordt nergens duidelijk uitgelegd.

Door diverse parameters samen in beschouwing te nemen kan men een genuanceerder en historisch meer gefundeerd stedelijk stratificatieplan opstellen.

Op grond van eigen onderzoek naar intellectuele elites¹ dat getoetst werd aan studies van ondermeer R. van Uytven en W. Blockmans² kom ik tot volgende indeling van de laatmiddeleeuwse (Brabantse) stedelijke bevolking. Bovenaan de ladder staat de stadsadel, deels voortkomend uit het stedelijk patriciaat, deels bestaand uit landadel die zich een huis in de stad heeft aangeschaft en een deel van haar tijd in de stad doorbrengt. Daaronder staat de hogere burgerij of het stedelijk patriciaat, dat in vele steden onderverdeeld is in geslachten (*lignages*) en het economische, politieke en administratieve leven in de stad en daarbuiten domineert. Het onderscheid met de lagere burgerij is niet steeds duidelijk; het berust op familiale herkomst, vermogen, prestige en professe. Stadsfunctionarissen (secretarissen, griffiers, pensionarissen), schoolmeesters van de Latijnse school, notarissen, lagere provinciale en centrale ambtenaren maken er deel van uit. Deze hele categorie kan men burgers noemen; ze zijn intellectueel hooggeschoold, ze rentenieren en/of verrichten geestesarbeid (*professions libérales*).

Een tweede categorie, het gemeen, verdient zijn brood met handenarbeid (*professions mécaniques*), ze zijn geletterd, halfgeletterd of ongeletterd. Tot deze categorie reken ik vooreerst de ambachtlieden. Binnen deze groep bestaat er een vrij grote sociale differentiatie, van meester tot leerknapp. Verder horen hierbij de geschoolde en halfgeschoolde dagloners; deze zijn totaal afhankelijk van werkgevers en zijn weinig of niet georganiseerd tenzij in buurtschappen. De ongeschoolden leven permanent op de armoedegrens; ze zijn zeer conjunctuurgevoelig en kunnen gemakkelijk verglijden naar de groep der marginalen, permanente steungenieters die leven onder de armoedegrens en wier bestaan even moeilijk te vatten is als de groep die door Pleij de zwerfenden wordt genoemd.

In het grensgebied tussen burgerij en gemeen horen mijns inziens de kunstenaars, drukkers en gewone schoolmeesters thuis. In meerdere steden zijn ze gegroepeerd in gilden en kunnen bijgevolg tot die groep gerekend worden. Hun levenswijze, activiteiten en belangstellingsferen brengen hen echter dichter bij de burgerij, zeker tijdens de renaissance. Onder de kunstenaars zijn er individuen die tot de lagere of zelfs hogere burgerij moeten gerekend worden, zoals Jeroen Bosch, een van de meest gefortuneerde burgers van 's-Hertogenbosch of Rogier van der

1 Ondermeer heb ik tijdens een doctoraal werkcollege aan de Vrije Universiteit Amsterdam in het najaar van 1989 samen met studenten de sociale stratificatie en netwerkvorming van 's-Hertogenbosch van ca. 1450 tot ca. 1550 bestudeerd.

2 W. Blockmans, 'Sociale stratificatie in de late middeleeuwen. Bronnen, methoden, problemen', *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14de en 15de eeuw* (Heule, 1973) 199-210; R. van Uytven, W. Blockmans, 'De noodzaak van een geïntegreerde sociale geschiedenis. Het voorbeeld van de Zuidnederlandse steden in de late middeleeuwen', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXIV (1971) 276-290; R. van Uytven, 'Vers un autre colloque: hiérarchies sociales et prestige au moyen âge et aux temps modernes' in: W. Prevenier, R. van Uytven, E. van Cauwenberghe, ed., *Sociale structuren en topografie van armoede en rijkdom in de 14de en 15de eeuw. Methodologische aspecten en resultaten van recent onderzoek* (Gent, 1986) 157-175; R. van Uytven, 'Scènes de la vie sociale dans les villes des Pays-Bas du XIVe au XVIIe siècle', *Actes du colloque 'La sociabilité urbaine en Europe du Nord-Ouest du XIVe au XVIIIe siècle'* (Douai, 1983) 11-31; R. van Uytven, 'Bronnen en methoden voor de studie van de vermogensgroepen in de steden (14e-16e eeuw)', *Handelingen van het Vlaams filologencongres*, XXVI (1967) 377-394.

Weyden in Brussel³. Anderzijds worden sommige drukkerijen cultuurhaarden (zie de Brusselse drukker Thomas van der Noot, 219-220).

De sociale hiërarchie in een stad wordt opgebouwd op basis van fortuin, inkomen, macht (politiek en intellectueel), familiale banden en sociaal prestige. De stedelijke sociale hiërarchie is bijgevolg veel complexer dan een sociale indeling in burgers-niet burgers of een economische indeling in rijken-armen (vermogenshiërarchie). In de hiërarchisering van de maatschappij spelen naast de economische, professionele, politieke en juridische factoren ook psychologische en intellectueel-culturele elementen een belangrijke rol. Algemeen kan men stellen dat handenarbeid degradeert (zie het onderscheid tussen een chirurgijn en een medicus, een kunstenaar en een humanist⁴, een koopliedengilde en een ambachtsgilde); rijkdom en geld scoren hoog en vervlakken professionele en juridische ongelijkheid; machtsposities geven prestige.

Recente studies over netwerken, *sociabilités*, *Verflechtung*, enz.⁵ en het daarmee samenhangend onderzoek naar patronage, presenten en *pots-de-vins* in de Nederlanden⁶ tonen de zeer complexe intermenselijke relaties en afhankelijkheden binnen een stad. Allerlei instellingen en manifestaties (bijvoorbeeld feesten) binden inwoners van een stad aan elkaar in een vrij strikte hiërarchie. In crisissituaties (veroorzaakt door pest, oorlog, politiek, economie) worden solidariteitsbanden aangescherpt tussen klassen of belangengroepen (bijvoorbeeld tussen ambachten en poorters; vergelijk Pleij, 37) of worden die verbroken (bijvoorbeeld tussen meesters en handwerkslieden in een ambacht). Dit houdt in dat al naar gelang de belangen en situaties horizontale of verticale groepsvorming bestaat. Horizontale netwerken groeperen lieden uit dezelfde sociale strata; ze kunnen bepaald worden door de topografie (wijken, buurtschappen), het beroep (ambachten, magistraat), het vermogen, de politiek, de religie (broederschappen), defensie (schuttersgilden), cultuur (rederijkerskamers). Sommige van deze netwerken groepeerden aanvankelijk nochtans personen uit verschillende sociale lagen. De Broederschap van St. Jakob op den Coudenberge te Brussel telde in 1462 onder haar leden Filips de Goede, edellieden, patriciërs, kunstenaars, boekverkopers en ambachtslieden⁷. Toch kan men stellen dat reeds in de vijftiende maar vooral in de zestiende eeuw een tendens bestaat naar sociale geslotenheid. Tot in de late vijftiende eeuw was de Onze Lieve Broederschap van Den Bosch vrij 'democratisch'. Rijken arm, 'gemeyne' lieden en burgers waren er verenigd. In de loop van de zestiende eeuw is het exclusieve karakter van deze broederschap een feit. Ook in de rederijkerskamers treft men dit fenomeen aan. De drie Santinnen te Brugge telt onder haar leden

3 B. Blondé, H. Vlieghe, 'De sociale achtergrond van *Jherommus Bosch*', *Bijdragen tot de geschiedenis*, LXXIII (1990) i-ii, 19-26; Rogier van der Weyden - Rogier de la Pasture. *Official painter of the city of Brussels. Portrait painter of the burgundian court* (tentoonstellingscatalogus, Brussel, 1979) inleiding.

4 Relevant op dit punt is het verschil in sociale appreciatie dat P. Burke heeft geconstateerd tussen kunstenaars en humanisten in Italië tijdens de renaissance: P. Burke, *The Italian renaissance. Culture and society in Italy 1420-1540* (Cambridge-Oxford 1987) hfdst. 3: 'Artists and writers' (43-87); hfdst. 4: 'Patrons and clients' (88-123).

5 Zie bijvoorbeeld de theoretische inleiding van W. Reinhard, 'Oligarchische Verflechtung und Konfession in oberdeutschen Städten' in: A. Maczak, *Klientelsysteme in Europa der frühen Neuzeit* (München, 1988) 47-62 en andere bijdragen in deze bundel.

6 W. P. Blockmans, 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XI (1985) 231-247; M. Boone, 'Dons et pots-de-vin, aspects de la sociabilité urbaine au bas moyen âge. Le cas gantois pendant la période bourguignonne'. *Revue du Nord*, LXII, nr. 278 (1988) 471-487.

7 Brussel. *Groei van een hoofdstad* (Antwerpen, 1979) 51-56, 68.

patriciërs maar ook de volder Cornelis Everaert (1485-1556). In steden met meerdere kamers is er een trend om deze sociaal op te delen zoals in Den Bosch en Antwerpen. In de Scheldestad waren er drie rederijderskamers: de Violieren groepeerde vooral kunstenaars, de Goudbloem de stedelijke aristocratie en de Olijftak ambachtslieden (satijnwerkers)⁸. Op lokaal vlak, en zeker voor Brussel, is deze netwerkvorming op prosopografische basis niet of nauwelijks onderzocht. Terecht wijst Pleij herhaaldelijk op het ontbreken van studies over de samenstelling van rederijderskamers.

II Opvoeding en onderwijs

Eenzelfde sociale permeabiliteit treft men in de middeleeuwen aan binnen het onderwijs, met ook hier zoals bij broederschappen en rederijderskamers in de late vijftiende eeuw een trend naar sociale segregatie en naar standsonderwijs. De grote Nederlandse steden beschikten aan de vooravond van de renaissance over veelvuldig, gediversifieerd en hoogwaardig onderwijs. De stadsbesturen hadden het monopolie van de kerk in deze sector doorbroken. Onderwijs was in een belangrijke mate een stedelijke aangelegenheid geworden. De stadsbesturen konden aldus waken over de inhoud en de kwaliteit van de leerstof en de capaciteit van de leerkrachten. De stad Brussel beschikte van oudsher over een net van 'cleyne' of Dietse scholen en grote of Latijnse scholen. Hoewel de onderwijssituatie voor Brussel niet grondig bestudeerd is heeft men toch inzicht in de aard van het verstrekte onderwijs. Vele Latijnse scholen waren omstreeks 1500 reeds humanistisch georiënteerd. Ze gaven een solide gymnasiumopleiding en bereidden voor op het hoger onderwijs. Lagere scholen, en vooral de bijsscholen, onderwezen naast catechese en de basisvaardigheden (lezen, schrijven en rekenen) ook handelsrekenen, boekhouding en vreemde talen⁹.

In welke mate genoot een stedelijk bevolking onderwijs? De adel en hogere burgerij had zeker leren lezen en schrijven; de meesten hadden ook de Latijnse school gevolgd en een belangrijke groep doorliep de universiteit. Voor de lagere burgerij geldt hetzelfde; uit deze sociale laag kwamen dikwijls de als *pauper* ingeschreven studenten, dat wil zeggen dat ze moesten bijverdienen indien ze niet over een beurs konden beschikken. Eenjaar rechtenstudies aan de veel door Nederlanders gefrequenteerde universiteit van Orleans kostte zoveel als het jaarsalaris van een stadssecretaris. De meeste ambachtslieden hebben minstens leren lezen en schrijven, in de Dietse school of in het ambacht zelf. Het is slechts in periodes van hoogconjunctuur of van een verhoogde vraag naar hooggeschoolden dat ambachtskinderen een Latijnse school en zeker een universiteit bezochten. Dit geldt onder andere voor het laatste kwart van de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw. Tijdens die periode noteren we dan ook de meeste gevallen van opwaartse sociale mobiliteit in relatie tot studies en gekoppeld aan een carrière in de ambtenarij. Handwerkslieden, huispersoneel, enz. zijn aangewezen op armenonderwijs, dat vooral een morele en godsdienstige inslag heeft. De meest begaafden kunnen dank zij kerkelijke beurzen binnen de kerk opklimmen. Zelfs als de scholen sociaal gemengd zijn overheerst de idee van standsgebonden onderwijs of zeker van de standsgebonden finaliteit van de opvoeding.

8 Zie in *Varia Historica Brabantica*, VI-VII (1978) het onderdeel 'Stedelijke cultuur en haar organisatievormen' met de bijdragen van E. van Autenboer, 'Organisaties en stedelijke cultuurvormen 15de en 16de eeuw' (147-172), A. Keersmaekers, 'De rederijderskamers te Antwerpen: kanttekeningen in verband met ontstaan, samenstelling en ondergang' (173-186) en P. van der Sluijs, 'Enkele kanttekeningen met betrekking tot de Bossche rederijderskamers' (187-205).

9 Algemene literatuur over het onderwijs in de nieuwe AGN, VII (Haarlem, 1980) 270-287 met literatuuropgave; *Brussel. Groei*, 347-348; P. de Ridder, e. a., *Sint-Goedele, het verhaal van een kathedraal* (Brussel, 1989) 29-33.

Deze opvatting wordt vooral door de humanisten verdedigd. Als mensen als Vives pleiten voor algemene scolarisatie is het zeker niet met het oog op het doorgeven van een elitecultuur aan de lagere volksklassen of ter verheffing van het volk — om een negentiende-eeuws begrip te gebruiken. Hun doel is om van de lagere sociale klassen dank zij een aangepaste opvoeding deugdzame, werkzame en nuttige onderdanen van de maatschappij te maken¹⁰.

Buiten het onderwijs bestonden er nog kanalen via dewelke de zogenaamde elitecultuur aan brede lagen van de bevolking werd overgedragen. Het volk werd zo bijvoorbeeld vertrouwd gemaakt met elementen uit de antieke cultuur via preken, exempelen, iconografische uitbeeldingen, toneelvoorstellingen en voordrachten. We kunnen ons dan ook de vraag stellen of we mogen spreken van twee scherp te onderscheiden culturen dan wel van een gemeenschappelijk cultuurpatrimonium dat opgebouwd was uit diverse elementen (antieke, joods-christelijke, Germaanse, Keltische) maar gerecipieerd werd op verschillende niveaus al naar gelang het bevattingsvermogen en de scholingsgraad. Twee voorbeelden mogen dit verduidelijken. Ten eerste, het iconografisch programma van de Blijde Intocht van Filips de Goede in Gent in 1458 bevat voorstellingen uit de klassieke oudheid, het Oude en Nieuwe Testament, scènes uit het retabel 'Het Lam Gods' en verder monumentale heiligenfiguren en heraldische en allegorische figuren uit de eigen laatmiddeleeuwse belevingswereld. Ook weet men dat het spel van Alexander veel bijval genoot¹¹. Ten tweede, een recent uitgegeven Brugs vastenavondspel uit de eerste helft van de zestiende eeuw is geschreven in een combinatie van Latijn, Frans en Diets; de anonieme auteur was op de hoogte van de Latijnse versvorm en versmaat en kende de klassieke auteurs. Daarnaast heeft het stuk alle kenmerken van frivool en zelfs boertig volkstoneel, zoals gebruikelijk is voor een vastenavondspel¹². Pleij bestempelt dit amalgaam van culturen als burgercultuur (331).

III Feestcultuur

Deze wat lange inleiding brengt me tot de eigenlijke bespreking van Pleij's these over het burgerlijk beschavingsoffensief. De middelen bij uitstek om de stad als eenheid naar buiten voor te stellen zijn volgens Pleij de feesten, en meer in het bijzonder de Blijde Inkomsten. Hij ziet een verschuiving binnen de feestcultuur plaats grijpen rond de eeuwwende van 1500. In de middeleeuwen werden feesten georganiseerd in wijken en jongeliedenverenigingen. Vanaf 1470 worden ze door de stedelijke magistraat georganiseerd, voor het volk maar niet door het volk. De gezeten burgers dringen hun cultuurpatroon op aan het 'gemeynte'.

Een verschuiving in de feestcultuur valt zeker waar te nemen in de decennia voor en na 1500. De vraag blijft: waarom? Feesten onderlijnen de belangengemeenschappen tussen de verschil-

10 H. de Ridder-Symoens, 'Possibilités de carrière et de mobilité sociale des intellectuels-universitaires au moyen âge' in: J. P. Genet, N. Bulst, ed., *Medieval lives and the historian. Studies in medieval prosopography. Proceedings of the first interdisciplinary conference on medieval prosopography held at Bielefeld, 3-5 December 1982* (Kalamazoo, 1986) 343-357; P. Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch. Tussen volksleven en stadscultuur* (Antwerpen, 1987) 43-45; H. de Ridder-Symoens, 'Steden en hun onderwijs. Leuven' in: *Steden en hun verleden. De ontwikkeling van de stedelijke samenleving in de Nederlanden tot de 19de eeuw* (s-Gravenhage, 1988) 200-215.

11 E. Dhanens, 'Actum Gandavi. Zeven bijdragen in verband met de oude kunst te Gent. V. De Blijde Inkomst van Filips de Goede in 1458 en de plastische kunsten te Gent', *Academiae Analecta. Mededelingen van de Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België*, XLVIII (Brussel, 1987) ii, 70-84.

12 G. Tournoy, H. Wittouck, ed., 'Een meertalig Brugs vastenavondspel uit de zestiende eeuw', *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke academie voor Nederlandse taal- en letterkunde* (1988) iii, 3-82.

lende groepen van de stedelijke samenleving. Ze dienen ter legitimatie van het standsonderscheid, echter binnen een harmonieus geheel, en ter bevestiging van de collectieve identiteit ten aanzien van de vorsten. De reeds geciteerde Blijde Inkomst van Filips de Goede te Gent in 1458 moest de verzoening tussen de hertog en de opstandige stad na de slag van Gavere (1453) bevestigen. Volgens E. Dhanens (56) werd er een waar psychodrama opgevoerd. Enerzijds deed de naar antieke traditie grootmoedige vorst een triomfantelijke intrede in de overwonnen stad, maar anderzijds wenste de stedelijke bevolking in zijn geheel door een uitstalling van rijkdom aan de vorst haar identiteit en levenskracht te bewijzen. Vooral dit laatste wordt erg belangrijk onder de laatste Bourgondiërs. Rond 1500 is de relatie van de Brabantse steden, inclusief Brussel, met de vorsten grondig gewijzigd. De Bourgondiërs hebben geleidelijk aan en ondanks korte intermezzi in tijden van crisis, de macht van de steden gefnuikt ten voordele van het centrale gezag, en dat via een politieke strategie die de laatste jaren veel belangstelling geniet bij de historici. Ook voor Brussel is dit zo¹³. De stedelijke burgers zetten zich niet meer af tegen het centrale gezag. Integendeel, ze streven naar goede relaties met de centrale overheid met het oog op een carrière in provinciale en centrale dienst. Hoge staatsambten zijn lucratief en geven macht en prestige¹⁴.

Die stedelijke onderdanigheid ziet men ook weerspiegeld in de wetgevende activiteit. Ordehandhaving in de steden is zeker geen nieuw verschijnsel van de late vijftiende eeuw; vele steden beschikten sinds oudsher over speciale ambtenaren, de 'peismakers', om orde en rust te handhaven. Ook zijn er reeds sporen van stedelijke inmenging in de feestactiviteiten in het begin van de vijftiende eeuw (subsidies en opdrachten). Vanaf het midden van de vijftiende eeuw treedt de stad echter meer en meer regulerend op met betrekking tot feestvieren; de stedelijke wetgeving ter zake is duidelijk gekoppeld aan de vorstelijke wetgeving. De redenen voor dit regulerend optreden zijn veelvoudig. Vooreerst wil men excessen tegen gaan door de wildgroei die onveiligheid meebrengt, in te tomen. Economische motieven zijn hier niet vreemd aan. De toeloop van feestvierders wordt ondermeer veroorzaakt door een groeiend aantal jongerenverenigingen die vanuit het platteland in de stad komen feesten. Verder wordt teveel feesten als tijdsverlies beschouwd. Deze opvatting vloeit voort uit de nieuwe visie op het arbeidsethos en de gewijzigde houding ten aanzien van de armen. Het is de plicht van de overheid om het verarmde 'proletariaat' te disciplineren en aan het werk te krijgen. Daarnaast zijn door de uitbreiding van de scholing en het binnendringen van het humanistisch gedachtegoed in het onderwijs ook bij de middengroepen nieuwe opvattingen ontstaan over esthetiek en thematiek. In de Nederlanden is de receptie van de nieuwe vormen en inhouden door kunstenaars en rederijkers vrij vroeg gestart. Er dient opgemerkt dat in de door ons beschouwde periode nog geen sprake is van kerkelijke wetgeving terzake. Kerkelijke morele en culturele dwang uit zich maar vanaf de late zestiende en vooral in de zeventiende eeuw onder invloed van de contrareformatie¹⁵.

IV Beschavingsoffensief

Is de reguleringsactiviteit van de overheid bedoeld om een eigen — burgerlijk—cultuurmodel

13 Zie bijvoorbeeld Ph. Godding, 'La bourgeoisie foraine de Bruxelles du XIVe au XVIe siècle', *Cahiers bruxellois*, VII (1962) 1-64 waarin de veranderende houding van de Brusselse binnen- en buitenpoorters ten aanzien van het centrale gezag wordt besproken.

14 Zie onder noot 6.

15 H. Soly, 'Openbare feesten in Brabantse en Vlaamse steden, 16de-18de eeuw', *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondslagen (ancien régime). Handelingen van het 11de internationaal colloquium. Spa, 1-4 sept. 1982* (Brussel, 1984) 605-631; zie ook P. Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch*, 247 vlg.

op te leggen aan de lagere sociale klassen, om deze te beschaven? Zo ja, dan impliceert dit dat er twee sterk onderscheiden culturen bestaan, een hoogwaardige elitecultuur en een te bannen volkscultuur, gekenmerkt door de tegenstelling beschaafd-onbeschaafd. Of de elites al zo 'beschaafd' waren valt te bezien. Enerzijds beweert Pleij dat 'het plaatselijke beschavingsoffensief al meer dan een eeuw de stad steeds verder splitst in beschaafden en de rest' (191) maar anderzijds wijst hij op het wild gedrag van de adel (306). Universitaire bronnen uit de middeleeuwen en vroegmoderne tijd staan bol van het onbeheerst en onbeschaafd gedrag van studenten, toch grotendeels vertegenwoordigers van die burgercultuur. Verder impliceert de these van Pleij een bewuste politiek van de elites om het volk te verheffen, om het te fatsoeneren naar eigen sociale en geestelijke normen en gedragscodes.

De hierboven geschetste analyse van de sociale stratificatie, het onderwijs en de vorstelijke politiek in de decennia rond 1500 wijzen mijns inziens niet in de richting van een burgerlijk beschavingsoffensief.

Er bestaan vele indicaties dat men omstreeks 1500 scherpere grenzen wil trekken tussen rijk en arm, tussen geschoold en ongeschoold, ondermeer omdat het gemeenschappelijke educatiesysteem standsgeschied wordt en lagere strata anders dienen opgevoed te worden dan de hogere standen. De opvoedingstractaten van de humanisten zijn duidelijk: ieder opvoeden volgens rang en stand; de armen moeten dermate gefatsoeneerd worden dat hun gedrag niet storend, niet shockerend werkt. De elites zijn overtuigd van hun eigen culturele superioriteit; ze opteren eerder voor segregatie dan voor adaptatie of gelijkschakeling.

Die sociale segregatie manifesteert zich ook meer en meer in verenigingen en sociale verbanden. Broederschappen, rederijderskamers, studentenverenigingen vertonen een trend naar sociale exclusiviteit, naar wat we nu zouden noemen, elitarisme.

De periode van 1450-1550 is nochtans een tijd van grote opwaartse sociale mobiliteit. Door de economische bloei en de stijging van de koopkracht is er geld voorhanden voor meer en beter onderwijs; boekdrukkunst, renaissance en humanisme doen de intellectuele en culturele behoeften stijgen; de uitbreiding van de bureaucratie en het uitsterven in de vijftiende eeuw van vele adellijke geslachten doen de vraag rijzen naar hooggeschoold personeel uit niet adellijke kringen. Voor ambitieuze en intelligente jongeren uit de lagere burgerij en ambachtsmiddens zijn er mogelijkheden van sociale promotie. Men kan sociaal echter maar stijgen als men zich aanpast aan de sociaal hogere groep. Dit impliceert dat ambachtskinderen proberen 'burgerlijk' te leven, dat burgerzonen zich een meer aristocratisch gedrag aanmeten en dat het patriciaat adellijke levenswijzen overneemt (*vivre noblement*). Op elk niveau kan men dit doel slechts bereiken als er voldoende geld voorhanden is, opvoeding, cultuurpatroon en levensstijl aangepast zijn en er acceptatie is door de hogere sociale groep.

In dit licht gezien rijst de vraag of de nieuwe vormen van feestcultuur wel een gevolg zijn van het opleggen van die vormen door de stedelijke elites aan lagere groepen. Kan dit geen uiting zijn van het streven van de middengroepen (functionarissen, kunstenaars, rederijders, kleine burgerij) als dynamische groep, om zich te richten naar nieuwe, toonaangevende humanistische culturele vormen, vormen waarmee ze via de school vertrouwd zijn geraakt? De aanpassing aan de gedragscodes van de hogere standen brengt een wijziging in hun houding ten aanzien van de groep waaruit ze voortkomen. De omhoog klimmende middengroepen wensen zich niet meer te identificeren met de milieu's waaruit ze voortkomen. De eerder spontaan ontstane solidariteitsverenigingen als ambachten, schuttersgilden, broederschappen en rederijderskamers geraken dan ook langzaam in de invloedssfeer van de stedelijke machthebbers, ondermeer omdat deze erin geslaagd zijn om de bestuurders van die verenigingen aan te duiden. Hierdoor gaan

de belangen van die verenigingen parallel lopen met die van de overheid en worden die verenigingen kanalen via dewelke de overheid macht verwerft over grote groepen van de bevolking. Ambachten die deelnemen aan het bestuur zijn minder revolutionair dan zij die van deelneming verstoken zijn. Eens de jongerencharivari en andere tot rederijkerskamers omgevormd en geïnstitutionaliseerd en door de overheid in de stedelijke organisaties ingeschakeld zijn, ook op eigen verzoek, verliezen ze deels hun protesterend karakter. Eens geïntegreerd in een systeem worden ze vertegenwoordigers van het systeem. Hun protesten gelden nog misstanden die binnen de stedelijke samenleving en intellectuele kringen algemeen als ergerlijk ervaren worden. Het betreft voornamelijk de wantoestanden binnen de kerk. De censurerende druk op bijvoorbeeld rederijkerskamers moet dan ook in dit licht gezien worden.

V Besluit

Herman Pleij heeft een momentopname van honderdentien taferelen trachten te interpreteren en te duiden als een dynamisch sociaal-cultureel proces. Hiertoe heeft hij gebruik gemaakt van alle mogelijke beschikbare gegevens uit diverse disciplines en dit, met wat men zou kunnen noemen een zekere historische onbevagenheid. Als men de werkwijze omdraait, het sociaal-culturele kader van een laatmiddeleeuwse stad schetst en daar probeert de sneeuwpoppen in te passen dan komt men tot andere historische interpretaties van dezelfde gegevens.

Mijns inziens wijzen laatmiddeleeuwse en vroegrenaissancistische sociale structuren, opvoedingsidealen en politieke ideologie niet zozeer op een streven van de gezeten burgers om de lagere sociale groepen te beschaven dan wel op een algemeen verlangen van de middengroepen om zich aan te passen aan cultuur, normen en waarden van de hogere standen. Parafrazerend kan men zeggen dat 'het verraad van de middenklassen' (vergelijk *la trahison de la bourgeoisie*¹⁶) hier eerder van toepassing is dan het streven van elites om het volk te beschaven.

16 Zie hierover H. Soly, 'Het verraad van de 16de-eeuwse burgerij: een mythe?', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXVI (1973) 262-280.

De sneeuwpoppen van Smeken en de sneeuwpoppen van Pleij

MARJOKE DE ROOS

In 1935 citeerde W. van Eeghem in zijn overzicht van Brusselse rederijkers uit de vijftiende en de zestiende eeuw een passage uit een stadskroniek, waarin gewag wordt gemaakt van de strenge winter van 1511¹. Die passage is van belang, omdat erin vermeld staat dat de Brusselse stadsrederijker Jan Smeken een boekje schreef over al het moois dat er toen te zien is geweest. Op diverse plaatsen en in diverse wijken van de stad waren namelijk 'vele schoone fraeye wonderlycke personaigien van sneeuwe' gemaakt. Het sneeuwpoppenboekje was helaas onvindbaar, verzuchtte Van Eeghem. Maar zie, in 1940 dook een exemplaar van het acht blaadjes tellende, pamfletachtige uitgaafje op bij een antiquariaat in Triest. De bij de Brusselse drukker Thomas van der Noot vervaardigde postincunabel werd verworven door de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage. Vervolgens verzorgden R. Pennink en D. Th. Enklaar een editie van de rijmtekst, die in 1946 kon verschijnen². De bewerkers voorzagen hun tekstitgave van een inleiding, aantekeningen en een schetskaart van de stad Brussel omstreeks 1510, waarop Smekens denkbeeldige tocht langs de ruim 100 sneeuwpoppen is ingetekend. Volgens het gedicht stonden er bijbelse personages van sneeuw (bijvoorbeeld Adam en Eva, David en Goliath, Christus en Maria Magdalena), mythologische figuren en andere helden uit de oudheid (Neptunus, Venus, Hercules, Aristoteles), dieren en wonderlijke gedrochten, maar ook figuren die zo naar de dagelijkse realiteit waren geboetseerd.

De sneeuwpoppen van Smeken verschenen opnieuw ten tonele in de Tede waarmee Herman Pleij op 8 november 1982 het ambt aanvaardde van gewoon hoogleraar in de historische Nederlandse letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. In *De wereld volgens Thomas van der Noot* zette Pleij een ambitieus onderzoeksplan uiteen, dat moest leiden tot een beoefening van de Middelnederlandse letterkunde waarbij 'de noodzaak van het opleveren van synthetische reconstructies ten dienste van het vak in ruimere zin, de disciplines daarbuiten en zelfs de maatschappij in het algemeen' niet uit het bewustzijn van de onderzoeker zou verdwijnen³. De bouwstenen die wij specialisten vervaardigen, zo vervolgde Pleij, worden steeds mooier, gevarieerder en talrijker, maar we maken er geen huizen mee. De destijds door hem aangekondigde synthetische studie met een algemeen literair-historisch karakter, kwam in november 1988 op de markt. Het is een volumineus, rijk gedocumenteerd boek met een titel die staat als een huis⁴. *De sneeuwpoppen van 1511* steekt echter in elkaar als een constructie van de graficus M. C. Escher: het ziet er fantastisch uit, het zit vol ingenieuze details en alles grijpt op een schijnbaar perfecte manier in elkaar. Maar men kan er niet in wonen.

Het door Smeken beschreven sneeuwpoppenfestijn dient als kapstok voor de these die Pleij als uitgangspunt voor zijn studie heeft genomen. In het kielzog van Amsterdamse sociale wetenschappers als J. Goudsblom en Anton Blok treedt hij in de voetsporen van Norbert Elias, wiens

1 W. van Eeghem, 'Rhetores Bruxellenses (15de-16de eeuw)', *Revue belge de philologie et d'histoire*, XIV (1935) 427-448, aldaar 436. Het artikel wordt vervolgd in *ibidem*, XV (1936) 47-78.

2 R. Pennink, D. Th. Enklaar, ed., *Dwonder van claren ijs en snee, een verloren en teruggevonden gedicht van Jan Smeken* ('s-Gravenhage, 1946).

3 Herman Pleij, *De wereld volgens Thomas van der Noot: boekdrukker en uitgever te Brussel in het eerste kwart van de zestiende eeuw* (Muiderberg, 1982) 68.

4 Dat de ondertitel op het titelblad ('Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd') een andere is dan die op het omslag ('Stadscultuur in de late middeleeuwen') kan natuurlijk een ingreep van de uitgever en/of de vormgever zijn. Toch lijkt het me een veeg teken.